

निजामशाहीकालीन अहमदनगरचे जलव्यवस्थापन

प्रा. सुरेखा दिनेश गांगुर्डे

इतिहास विभाग,

पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर

प्रस्तावना –

पाण्याला जीवन म्हणतात. मानवी जीवन पंचमहाभूतांनी बनले आहे. आजमितीस भेडसावणारे पर्यावरणीय प्रश्न यापूर्वी भेडसावत होते. पण त्याचे प्रमाण कमी होते. जगातील जवळपास सर्वच संस्कृतींचा उगम नद्यांच्या काठी झाला आहे. पाणी व मानवी जीवन यांचे अतुट नाते आहे ते उपनिषदातील जलसुत्रात आजही सर्वथा उपयुक्त आहे असे दिसते.

पृथ्वी सुगंधा रससास्तथापः।

स्पर्षिच वायुर्ज्वलनं च तेजः॥

नभः सशब्द महता सदैव।

कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम॥

माझी रोजची सकाळ शुभंकर अशी विनवणी देवाला केलेली आढळते. आजमितीस निसर्ग व मानवातील परस्पर सामंजस्य कमी होत चालले आहे. परंतु इतिहासाचा मागोवा घेतल्यास असे दिसते की, जलदेवतेला प्रसन्न ठेवण्यासाठी वेदांमध्ये अनेक ऋचा आढळतात.

अहमदनगरच्या निजामशाहीतदेखील मानवाची जल ही जीवनावश्यक गरज भागवण्यासाठी अत्यंत सुनियोजित व्यवस्था केलेली होती. त्या दृष्टीने नगर शहर ख-या अर्थाने पर्यावरण-साक्षर होते याची प्रचिती येते. अहमदनगरची जलनीती संपूर्ण आशियाखंडात मान्यता पावली होती. येथील खापरीनळ योजना समजून घेण्यापूर्वी महाराष्ट्राच्या नकाशामध्ये नव्याने अस्तित्वात आलेल्या अहमदनगर शहराचा पूर्वइतिहास पाहणे अत्यंत निकडीचे ठरते.

हसन गंगो ब्राम्हणी यांनी स्थापन केलेल्या ब्राम्हणी राज्याची शकले होऊन जी पाच मुसलमानी राज्ये उदयास आली, त्यात अहमदनगरचे निजामशाही राज्य बरेच प्रमुख होते. अहमदनगर राज्याची स्थापना इ. स. 1490 च्या सुमारास ब्राम्हणी राज्याचा प्रमुख सेनापती मलिक अहमद याने केली. हाच अहमदनगरचा पहिला बादशहा अहमद निजामशाहा होय. अहमदनगर शहरही यानेच वसविले. त्यापूर्वी अहमदनगर प्रांत

कोण-कोणत्या राज्यकर्त्यांच्या अधिपत्याखाली होता याविषयी इतिहास तज्ञ दत्तो वामन पोतदार लिहितात.

आन्ध्रभृत्यार्थं चालुक्य राष्ट्रकूटास्तदूतरम्

पुनश्चालुक्य वंशीया यवनाः कमात्

वरील श्लोकावरून हा प्रांत सीना नदीकाठी शहर म्हणून वसण्यापूर्वी विविध घराण्यांच्या अधिपत्याखाली असलेला प्रदेश होता हे उघड. येथे अहमदनगर गावचे अस्तित्वही नव्हते. तसेच स्वतंत्र राज्यही स्थापन झाले नव्हते. परंतु अहमद निजामशाहा हा बंड करून ब्राम्हणी राज्यापासून राज्यापासून वेगळा झाला. त्याने इ. स. 1490 मध्ये अहमदनगर येथे स्वतंत्र राज्य स्थापून अहमदनगर शहर वसविले व तेथे आपली राजधानी केली.तेव्हापासून इ. स. 1636 पर्यंत अहमदनगर हे स्वतंत्र राज्य म्हणून राहिले. त्यावर निजामशाही घराण्याचा अंमल राहिला.या दीर्घकालावधीत अहमदनगरच्या निजामशाही घराण्याने एकंदर अकरा बादशाहा पाहिले. तसेच अनेक राजनैतिक मुत्सद्दी सेनापती, विद्वान, महत्वाकांक्षी मंत्री, शूर स्वामीभक्त प्रधान उदयास आले. त्यांच्या परिश्रमाने, शौर्याने, कलात्मकतेने अहमदनगरची स्पर्धा आशिया खंडातील बगदाद, कैरो या सुनियोजित, संपन्न पर्यावरणपुरक शहरांशी होऊ लागली.

अशा या संपन्न, शुशोभित, नियोजनबद्ध आणि भव्य स्थापत्याने नटलेल्या अहमदनगर शहरास जो लौकिक लाभला होता त्यामागे येथील योग्य पध्दतीने केलेले पाण्याचे नियोजन हे होय. अहमदनगर शहरास व येथील उत्तुंग वास्तूंना खापरी नळांद्वारे कोणत्याही विद्युत शक्तीचा उपयोग न करता पाणीपुरवठा केला जात असे. हे कोणते तंत्रज्ञान होते ते पहावे लागते.

नगरची खापरी नळ योजना : (1494-1921)

नगरच्या किल्ल्यांची उभारणी जरी 1490 मध्ये झाल्याचे पुरावे उपलब्ध झाले असले तरी पाणीपुरवठ्याची सुरुवात 1494 पासून झाल्याचे पुराव्यावरून स्पष्ट होते. यावरून अहमदनगर शहर 1494 सालापासून वसण्यास सुरुवात झाली असावी असे म्हणण्यास वाव आहे. ही खापरी नळ योजना तत्कालीन स्थापत्य कलेचा अत्युच्च नमूना मानला जातो. कोणत्याही बाह्यबलाचा उपयोग न करता केवळ गुरुत्वाकर्षणाच्या आधारे या नळांचे पाणी वहनाचे कार्य चालत असे. इ. स. 1494 ते इ. स. 1921 पर्यंत म्हणजे 427 वर्षे ते अव्याहतपणे सुरु होते. अहमदनगरला जेव्हा 1854 साली नगरपालिका अस्तित्वात आली तेव्हाही हे नळ पाणीपुरवठ्याचे काम करतच होते.

• खापरी नळांची रचना व कार्य :

अहमदनगरच्या पूर्व ईशान्येस मांजरसुंभा डोंगरांची रांग आहे. नगरला येताना सर्व दिशांना कामरगाव, करंजी, विळद, सुपे, इमामपूर असे घाट आहेत. बाजूने डोंगर व

मध्ये एखाद्या बशीसारखे अहमदनगर शहर वसलेले आहे.

राजधानीची नगरी वसविण्यासाठी पाण्याची गरज ओळखून निमामशाहीतील भूजल संशोधक, जलव्यवस्थापक, तंत्रज्ञ यांनी नगरच्या भौगोलिकतेचा अभ्यास करून मांजरसुंभा डोंगराच्या पायथ्याशी असलेल्या प्रचंड पाणी साठ्याचा अंदाज घेतला व टेकड्यांच्या पायथ्याशी खोल विहिरी खोदल्या. त्या विहिरींना जवळचे झिरपे जोडले या विहिरींमधून पंधरा खापरी नळ बांधून नगरच्या विविध भागातील पाणी पुरवठ्याची सोय केली. हे खापरी नळ साधारण विहिरीपासून नगर शहरापर्यंतचे अंतर आठ ते दहा मैल लांबीचे होते . (म्हणजे साधारण 12.87 ते 16.09 कमी) या खापरी नळांना वाटेतील झरे झिरपे येऊन मिळत त्या ठिकाणी उच्छवास बांधलेले असत. हे उसासे आजही मिसकिनमळा ओढा, आकाशवाणी - केंद्राच्या मागे, बेहस्तबाग, सिध्दीबाग येथे पहावयास मिळतात. जमिनीत दहा फूट खोलीवर पुरुषभर उंचीचे हे खापरी नळ विटा, चुन्याच्या सहायाने बांधलेले आहेत. नेप्ती, निमगाव, पिंपळगाव येथील हुशार गवंड्यांनी हे काम केल्याचे उल्लेख सापडतात. ग्रॅव्हिटेसन व सत्यफन पध्दत वापरून विशिष्ट दाबाद्वारे पाणी नगरशहरातील सार्वजनिक हौदांमध्ये व काही वाड्यांमध्ये आणून सोडले जात असे. या खापरी नळांना चोवीसतास पाणी येत असे. पाणी साठवणूकीसाठी तयार केलेले चौकोनी, आयताकृती आकाराचे उत्तम हौद विशाल गणपती समोर माळीवाडा, दत्ताराम कारंजाजवळ, मंगळवार बाजाराकडे जाताना, हातमपुरा, डॉ. डावरे दवाखान्यासमोर, खिस्तगल्ली पिराजवळ, माळीवाड्यातील बारातोटी कारंजा, अर्बन बँकेच्या मुख्य कार्यालयाजवळ हया हौदांचे काही अवशेष शिल्लक आहेत, ज्यांची दगडी फरशी आजही शाबूत आहे.

क्रमांक	स्थळ	राज्यकर्त्याची कारकीर्द	कोणी बांधला	पाणी कोठे मिळत असे.
1	वडगाव नळ	अहमद निजामशहा 1490-1553	निंबळकचे रेवाजी राजापुणे	शहराच्या पश्चिम भागास 1200 वस्तीस
2	कापूरवाडी	अहमद निजामशहा 1490-1553	इखत्यारखान, कासीमखान, सिद्दी समशेर खान	नगरशहराच्या ईशान्य भागास दरमानसी सहा गॅलन पाणी
3	भिंंगार नळ	बु-हाण निजामशहा 1508-1553	सलाबतखान गुर्जी व न्यामतखान	सदर बझार, फ-याबाग, भिंंगारगाव, लष्कर

			दख्खनी	
4	शहापूर नळ	बु-हाण निजामशहा 1508-1553	सलाबखान गुर्जी व न्यामतखान दख्खनी	कॅलव्हरी बॅरेक्स भाग
5	आनंदी नळ	सर्जेखान सुभेदार 1658 - 1707	आनंदराव टांकसाळे सरदार	शहराची मध्यवर्ती वस्ती सुमारे 4000 लोकवस्तीस
6	नागाबाई नळ	अहमद निजामशहा 1490-1508	आनंदराव टांकसाळे सरदार	माळीवाडा, स्टुअर्ड कॉटन मार्केट, डावरेगल्ली, काळू बागवान गल्ली, खिस्तगल्ली
7	शेंडी नळ	अहमद निजामशहा 1490-1508	सलाबतखान गुर्जी	बेहस्त बाग, महाल
8	वारुळवाडी	हुसेन निजाम 1563-1565	मुर्तुझाखान फिकरी, फराखान दखमी	बेहस्त बाग, महाल

अशाप्रकारे खापरी नळाद्वारे नगर शहरास पाणी पुरवठा केला जात असे. या पध्दतीला 'बादशाही नहर' असेही म्हणत. वरील आठ नळ इ. स. 1921 पर्यंत सुरु होते.

● खापरी नळांची दुरावस्था :

पुढील काळात लोकसंख्या वाढून मानवी वस्तीचे प्रमाणही वाढले. पावसाचे प्रमाण घटले, लोकांनी अपरिमित वृक्षतोड केली, खाजगी मालकीच्या विहिरी खोदण्यास सुरुवात केली, त्यामुळे या नळाद्वारे येणारे पाणी कमी पडू लागले.

निजामशाहीच्या पडत्या काळात या नळांची दुरुस्ती झाली नाही. नळांमध्ये साठलेला गाळ काढला गेला नाही व झाडांच्या मुळ्या नळ्यांमध्ये रुतून बसल्या त्यांची स्वच्छता न केल्याने अपुरा पाणी पुरवठा होवू लागला. अहमदनगर शहराच्या वाढत्या लोकसंख्येची गरज भागविण्यासाठी ब्रिटीशांनी 1901 मध्ये कापूरवाडी तलाव व 1922

मध्ये पिंपळगाव तलाव बांधला. 1970 मध्ये मुळा धरण बांधून शहरास पाणी पुरवठ्याची सोय केली जाऊ लागली.

● पर्यावरणपूरक खापरी नळ योजनेचे फायदे :

ही योजना आज ब-याच लोकांना कालबाहय वाटत असली तरी कोणत्याही विद्युतशक्तीचा वापर न करता शहरास पाणीपुरवठा करण्याचे तंत्रज्ञान नगरमध्ये विकसित झाले. स्वच्छ पाणी पुरवठा होण्यासाठी उसासे निर्माण केले. त्यामुळे पाणी प्रदूषण आणि त्यापासूनच्या आजारांपासून लोकांचा बचाव झाला. खापरी पाईप वापरल्याने प्लॅस्टिक किंवा इतर कोणत्याही धातूचा वापर झाला नाही. सार्वजनिक हौदामध्ये पाणी पडत असल्याने कोणत्याही वेळेस पाणी उपलब्ध होत असे. तत्कालीन राज्यकर्त्यांनी पाणवठ्याजवळ वृक्षलागवडीस प्रोत्साहन दिले. जेणेकरून पावसाचे प्रमाण वाढून भूजल पातळी वाढेल व शहरास नियमित, भरपूर पाणीपुरवठा करणे शक्य होईल. या काळात नगर शहर व परिसरात भव्य वास्तू उभारल्या गेल्या. या वास्तूपैकी फराहबक्ष महल, बेहस्तबाग, फैजबक्षमहल, लकडमहल, दोन हमामखाने इ. ठिकाणी पाणी पुरवठ्याची सोय केली या वास्तूंच्या भोवती सुंदर बगीचे तयार केले.

फराहबक्ष महल हा अष्टकोनी असून तो अष्टकोनी हौदात बांधण्यात आला आहे. याला आठ दारे असून प्रत्येकासमोर एक पाण्याचे कारंजे तयार केलेले असे. त्या अष्टकोनी हौदात सतत पाणी असे एक विशिष्ट प्रकारचा दाब निर्माण करून कारंज्यातून पाणी उडवले जात असे. अशाच प्रकारचा अष्टकोनी हस्तबेहस्त बाग याचा अर्थ पृथ्वीवरील आठवे नंदनवन हे बादशहाचे विश्रांतीस्थान होते हे ठिकाण ही अष्टकोनी हौदात बांधण्यात आले. हा हौद सदैव पाण्याने भरलेला असे. याच वास्तूपासून काही अंतरावर दोन हमामखाने असत. प्रसाधन असे म्हणजे स्त्रियांसाठीची प्रसाधने अशा सर्वच वास्तूंमध्ये हवा खेळती रहावी. नियमित पाणी पुरवठा व्हावा, कारंजी नाचावीत, या वास्तूभोवतीची वनराई हिरवी, टवटवीत रहावी यासाठी राज्यकर्त्यांनी या खापरी नळांचा उपयोग करून घेतला.

पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात मोडणा-या नगर शहरास पर्यावरणास कोणतीही हानी न पोहोचता नियमित पाणीपुरवठा व्हावा व शहरांचे सौंदर्यही अबाधित रहावे यासाठी निजामशाहीकालीन राज्यकर्त्यांनी घेतलेले परिश्रम स्पृहनीय आहेत.

संदर्भ :

1. टेल्स ऑफ अहमदनगर, कॅ. काऊलीन, 1919, ठाकर अँड कंपनी, मुंबई
2. गुलशने इब्राहीमी, डॉ.भ.ग.कुटे, महाराष्ट्रराज्य साहित्य संस्कृतीमंडळ, मुंबई 1962
3. अहमदनगर गॅझेटिअर महाराष्ट्र शासन, मुंबई 1884, पुनःमुद्रण 2003
4. इब्राहीम आदिलशहा, सदाशिव आठवले, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे 1997

5. मुसलमान रियासती, गो.स. सरदेसाई, मुंबई, 1993
6. आमचे वैभवशाली ऐतिहासिक नगर, शतसांवत्सरिक स्मारकग्रंथ, नगर महापालिका, 1954
7. असे होते नगर, शशी धर्माधिकारी, 2009
8. 100 वर्षातील नगरचे बदलते समाजजीवन, प्रा. डी. डी. ऋषी, चारुहास प्रकाशन, नगर 2005
9. अहमदनगर शहराचा इतिहास, सरदार मिरीकर, अहमदनगर जिल्हा ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहालय प्रकाशन, 1968, पुनःप्रकाशन 2016